

„КРАСИВИЯТ ПОЧЕРК НАДБАВЯ НА ИСТИНАТА ЯСНОТА”: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА НА АРАБСКАТА КАЛИГРАФИЯ ПРИ АЛ-КАЛКАШАНДИ (ПОЧ. 1418)

Атанас Шиников

Не е нужен експертен поглед към историята на арабската калиграфска традиция, за да отбележим изключителното многообразие от извори, въз основа на които можем да реконструираме собственюсюлманските схващания за нея¹. Не липсват и подходи, чрез които този специфичен „занаят” (*синā‘a*) ни е представен: от кратките исторически справки за появата на арабското писмо, през техническите аспекти на изготвянето на калиграфските инструменти и материали, анекдотични обобщения относно достойнствата на калиграфията и връзката ѝ с религиозното откровение в исляма, отнасяне към области като музиката и класификации на шрифтовете до естетически критерии, от които зависи красотата на шрифта (*хусн ал-хатт*). Вторичните изследвания разкриват подобна картина от разнообразие на проблематиката и методологичната рамка². Придобиваме впечатление, че част от предзвикателствата в полето се дължи не толкова на липсата на съдържание, колкото на трудностите, свързани с неговото отсяване и критически подбор.

¹ Тук може да споменем „Трактат за калиграфията и калема”, приписван на Ибн Кутайба (поч. 885) [Ибн Кутайба. *Рисāла ал-хатт ѓа-л-қалам*, Куллият ал-ādāб, Джāми‘а Багдад, Багдад, 1988], „Посланията на братята на чистотата” от X в. [вж. напр. „Послание за музиката”, *Расā‘ил ихўāн ас-сафā‘*, Мағба‘а нуҳба ал-ағбар, Бомбай, 1887, т. 1], автори като Мухаммад ибн Яхя ас-Сули (поч. 946) с неговото съчинение „Етикетът на писарите” [Ас-Сули, Мухаммад ибн Яхя. *Адаб ал-куттāб*, Дār ал-Бāз ли-т-тибā‘а ѓа-н-нашр, Бейрут, 1941], „Справочникът” (*Фихрист*) на Ибн Надим (поч. 998) [Ибн ан-Надим. *Ал-Фихрист*, Verlag von F.C.W.Vogel, Leipzig, 1872], Абу Хаян ат-Таухиди (поч. 1023) с “Трактат за науката за писането” [Ат-Таухиди, Абу Хаян. *Рисāла фī ‘илм ал-китāба*, Ал-ма‘хад ал-фаранси би-Димашқ, Дамаск, 1951], ал-Му‘изз ибн Бадис (поч. 1062) със съчинение за калиграфията и подвързването на книги [Ибн Бадис, Ал-Му‘изз. ‘Умда ал-куттāб ѓа-удда заўй л-албāб, Маджма‘ ал-бухўс ал-ислāмийа, Машхад–Техеран, 1988 [1409 по хиджра]], Шамс ад-Дин аз-Зифтауи (поч. ок. 1403) [Аз-Зифтауи, Мухаммад ибн Ахмад Шамс ад-Дин. „Минхāдж ал-исāба фī ма‘рифа ал-хутўт ѓа-āлат ал-китāба”, ал-Маурид, бр. 4, 1986, с. 185–248], Зайн ад-Дин ал-Асари (поч. 1425) с поемата от хиляда стиха относно калиграфията [Ал-Асари, Зайн ад-Дин Ша‘бан ибн Мухаммад ибн Дауд. „Ал-‘инāйа р-раббāниййа фī т-тарйқа ш-ша‘бāниййа”, *Ал-Маўрид*, бр. 2, 1979, с. 221–284], Ибн ас-Са‘иг (поч. 1441) със съчинението за калиграфския занаят [Ибн ас-Са‘иг. *Тухфат‘ улī ал-‘албāб фī-синā‘а ал-хатт ѓа-л-китāб*, Дār Бў Салāма, Тунис, 1967], Мухаммад ат-Тиби (жив. XVI в.) с описанията си на метода на Ибн ал-Баууаб (поч. ок. 1022) [Ат-Тиби, Мухаммад ибн Хасан. *Джāми‘ маҳāсин китāба ал-куттāб (The Kinds of Arabic Calligraphy According to the Method of Ibn al-Bawwab)*, Дār ал-Китāб ал-Джадйд, Бейрут, 1962]. Транскрипцията на всички арабски термини и заглавия на споменати в текста съчинения е фонематична. При предаването на арабските имена е използвана практическа транскрипция [„я” вместо „йа”, пропуснати са диакритичните значаи от фонематичната транскрипция], като ‘айн и хамза са запазени в средата на имената (например, „Са‘фас” вместо „Саафас”, „Са‘д” вместо „Саад” и т.н.). Практическа транскрипция е запазена и в названията на букви от арабската азбука, които са част от цитати от Корана, тъй като използваният превод на Корана [*Превод на Свещения Коран*, превел от арабския оригинал Цветан Теофанов, Благотворителна фондация „Тайба”, София, второ преработено и допълнено издание, 1999] се придържа към такава система на предаване на арабския. В цитираните статии от „Енциклопедията на исляма” [*The Encyclopaedia of Islam*, EI²] заглавията на статиите фигурират според тяхната собствена транскрипция.

² Вж. обширна библиография на наличните изследвания и извори в Schimmel, Annemarie. *Calligraphy and Islamic Culture*, New York University press, New York & London, 1984, pp. 209–231 и особено Gacek, Adam. *The Arabic Manuscript Tradition. Glossary of Technical Terms and Bibliography*, Brill, Leiden–Köln–Boston, 2001, pp. 179–269, където библиографията е обособена по тематични раздели, също и в Шиников, Атанас. *Арабската калиграфия като декоративно изкуство: художествени норми, орнаментална функция и религиозна знаковост на шрифта сулус* [Магистърска теза], Катедра „Арабистика и семитология”, ФКНФ, СУ „Св. Климент Охридски”, 2006, с. 89–92.

Що се отнася до наличните преводи от арабски обаче, такива почти липсват. Забележително изключение представляват усилията на Франц Розентал³; към тях може да добавим Мартин Леви⁴ и Хенри Фармър⁵. Оригиналните арабските текстове относно калиграфията се оказват непопулярни като предмет на преводачески усилия. Това важи и за „Зората за ослепелия” (*Субх ал-а‘шā*) на Ахмад ал-Калкашанди (поч. 1418)⁶. Въпреки че е добре познат на изследователската общност и съчинява може би най-обемния текст, писан относно арабската калиграфия някога, авторът от времето на мамелюшки Египет остава извън преводаческия интерес в тази област.

В монографията си „Калиграфията и ислямската култура” Анемари Шимел лаконично характеризира „Зората” като „добро обобщение на предишните трудове” върху тематиката и „блестящо въведение в изкуството на писането в третия си том”⁷. Предвид мащаба, тематичния обхват и съдържанието на тази енциклопедия на администрацията, „блестяща” звучаваша като подходящо определение. Прочитът на оригиналния арабски текст все пак налага известни уточнения, още повече нужни поради факта, че Анемари Шимел рядко прибегва до този ключов текст в популярното си изследване. Третият том от „Зората” наистина съдържа най-големия отрязък текст, посветен на писмеността и калиграфията (*хатт*) – но не и единствения. Частта, която представлява интерес за изследователите на калиграфията, започва още от първия том с описание на общите „достойнства на писането” (*фа̀дл ал-китāба*)⁸ и значимостта на администраторската работа; сетне, във втория том откриваме пространна част относно калиграфските принадлежности и инструменти⁹, което не само служи за техническите цели на писарите, но и неизменно, в духа на вече утвърден подход, легитимира калиграфската практика чрез полагането ѝ в полето на религиозното. Бегъл поглед към откъса, посветен на мастилницата, илюстрира начина, по който се разгръща изложението на ал-Калкашанди:

„Пратеникът на Аллах, Аллах да го благослови и с мир да го дари, че е казал: „Аллах първо създаде [буквата] *нун*, която е мастилницата”, и се позовава на Ибн Аббас, Аллах да бъде доволен от тях двамата: „Когато Аллах е създал [буквата] *нун* – която е мастилницата – и калема, казал: „Пиши!” А той отвърнал – какво да пиша? Отвърнал: пиши онова, което е съществуващото до Деня на възкресението”. Това предание показва, че под „*нун*” се има предвид мастилницата в кораничното знамение¹⁰, дори и някои да не го тълкуват така. Тъй като мастилницата в случая се споменава като подходяща на калема и писането в редове в казаното от Всевишния: „*Нун*. Кълна се в калема и онова, което пишат.”. И като цяло мастилницата е

³ Rosenthal, Franz. “Abū Ḥaiyān al-Tawḥīdī on Penmanship”, *Ars Islamica*, vol. 13 (1948), pp. 1–30, вж. също и превода му на „Встъплението” на Ибн Халдун, което съдържа откъс, посветен на арабската писменост и калиграфия [Ibn Khaldun. *The Muqaddimah: An Introduction to History*, [transl. by Franz Rosenthal], Princeton University Press, Bollingen Series, 1958].

⁴ Levey, Martin. “Mediaeval Arabic Bookmaking and Its Relation to Early Chemistry and Pharmacology”, *Transactions of the American Philosophical Society*, 1962.

⁵ Farmer, Henry G. “An Early Arabic Treatise on Calligraphy”, *Glasgow University Oriental Society Transactions*, vol. 10, 1940–1941, pp. 21–26 [Превод на част от „Посланията на братята на чистотата” (*Rasā‘il ḫuṣū‘ān aṣ-ṣaḫā‘*) на английски език].

⁶ Ал-Калкашанди, Абу л-Аббас Ахмад. *Субх ал-А‘шā*, Дār ал-кутуб ал-ḫидūиййа, Кайро, 1914, т. 3. Вж. повече относно ал-Калкашанди в Bosworth, Clifford E. “Al-Ḳalkāshandī”, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J.Brill. Leiden, 1997, vol. 4, pp. 509–511.

⁷ Schimmel, Annemarie. Цит. съч. р. 12.

⁸ Ал-Калкашанди, Абу л-Аббас Ахмад. *Субх ал-А‘шā*, Дār ал-кутуб ал-ḫидūиййа, Кайро, 1922, т. 1, с. 35–46.

⁹ Ал-Калкашанди, Абу л-Аббас Ахмад. *Субх ал-А‘шā*, Дār ал-кутуб ал-ḫидūиййа, Кайро, т. 2, 1913, с. 430–477.

¹⁰ Коран 68:1.

майката на инструментите за писане, и не е тайна необходимостта да ѝ се обърне внимание и да се отбележи значимостта ѝ, та Абд Аллах ибн ал-Мубарак е казал: „Който излезе от къщи без мастилница и инструменти, е решил [да търси] милостиня.” Ал-Мада’ини е казал: под „инструменти” има предвид нож [за подостряне на калема], дъсчица [за подрязване на калема] и други подобни. Мухаммад Ибн Шуайб ибн Сабур е казал: писар без мастилница е като онзи, който влиза в битка без оръжие¹¹.”

И най-сетне, третият, споменат от Анемари Шимел том, съдържа най-пространната част – от преповторената тематично, но с позоваване на нов материал част за „достоинства на писмеността”, разяснения относно връзката между писменост и слово, историческото възникване на арабските букви, начина, по който се подрежда арабската азбука, общите характеристики на буквените форми според утвърдените системи за тяхното описание, класификация на познатите и използвани в администрацията шрифтове, детайлни характеристики на буквите и техните разновидности в тях, подкрепена с богат илюстративен материал, композиционни правила и употреба на диакритични знаци. Така виждаме, че характеризираният като „въведение” текст се простира върху общ обем от повече от двеста страници в изданието на арабски език като се разгръща постепенно от общото към частното чрез ясно различима структура. С оглед на това наблюдение, използваното определение придобива по-друг смисъл – ако многообразието от начини, по които арабската писменост се схваща при този конкретен автор, е нищо повече от встъпление, тогава на читателя е предоставена възможност да изгради по-адекватна представа за значимостта на калиграфията в светогледа на доминираната от исляма цивилизация.

До епохата на мамелюците арабската калиграфия вече е успяла да извърви значителен път на развитие. Неговото начало обичайно се свързва с появата на исляма през VII в. и нуждата от записване на откровението на Корана, които способстват за превръщането на калиграфията в религиозно санкционирано „изкуство” *per se*¹². Доктриналните основания са допълнени от политическото развитие на халифата и арабизацията на неговата администрация по времето на Абд ал-Малик (поч. 705). Развитие на ранния арабски шрифт, обозначаван като „куфийски”, върви успоредно с „плавните”, курсивни разновидности на писмото, а „реформата” на абасидския везир Ибн Мукла се възприема като повратна точка в практиката на арабската калиграфия чрез въвеждането на „оразмереното писмо” (*ал-хатт ал-мансуб*). Впоследствие Ибн ал-Баууаб (поч. ок. 1022) и Якут ал-Муста’сими (поч. 1298) се споменават като ключови фигури, усъвършенствали допълнително занаята.

Самият ал-Калкашанди по никакъв начин не се явява откъснато от арабската калиграфска традиция явление. Той ни представя свидетелства за историческа приемственост чрез позоваване на многобройни авторитети в областта – някои от които, наред с техните съчинения, могат да бъдат идентифицирани¹³. Ето защо подобни текстове са толкова ценни: те не бива да бъдат разглеждани като застинало, документално описание на калиграфската теория и практика в даден исторически момент. „Зората” съдържа изворов материал, който да позволи проследяването на

¹¹ Ал-Калкашанди, Абу л-Аббас Ахмад. *Субх ал-А’шйа*, Дър ал-кутуб ал-хидйуййа, Кайро, т. 2, 1913, с. 430–431.

¹² Относно употребите на арабската писменост за религиозни и практически цели, схематичността на естетическия аргумент като мотив за развитие на арабската калиграфия и изразяването на съмнение в пряката връзка между неприязънта на ислямската доктрина към изображенията на хора и животни, и развитието на калиграфията, вж. Rosenthal, Franz. “Significant Uses of Arabic Writing”, *Ars Orientalis*, vol. 4 (1961), pp. 15–23.

¹³ Вж. напр. Ибн Мукла, Зайн ад-Дин ал-Асари, Шамс ад-Дин аз-Зифтауи.

терминологичната номенклатура в диахронен план, нейното изграждане и легитимиране чрез поддържане на механизми за предаване на познанието, както и поглед към общата концептуална рамка, в която тя се възприема. Настоящият превод представя свързан в тематичен план откъс от вече споменатия трети том в цялостното изложение на ал-Калкашанди. Той започва с разказ относно „достоинствата на писмеността”, нейната „същност”, произходът ѝ – неизменно обвързан със сътворението и първия човек Адам, паралела между писано и говоримо слово, за произхода на арабската азбука, нейната подредба, своеобразна калиграфска генеалогия до времето на автора, и най-сетне се разгръща в по-детайлни откъси като разглеждането на буквените форми и тяхната обща структура, сиреч същностно отличителните им характеристики, които ги разпознават като такива, без да навлиза в подробности относно техните вариации, било то в рамките на един или няколко отделни шрифта. Преводът е направен от арабски език, като е използвано изданието от Кайро, публикувано в периода 1914–1922 г.

Тук трябва да се кажат и няколко думи относно особеностите на превода на толкова свързан с определена професионална сфера текст. В българския език съществуват опити за фиксиране на терминологична рамка относно арабската и османската епиграфика, но нивото на стандартизация може да бъде характеризирано като ниско¹⁴. Това и изправя преводача пред няколко типа трудности. На първо място стои липсата на унифициран език, свързан с областта на арабската калиграфия, който да позволи адекватно предаване на български. Очевидно е, че термини, заети от англоезичната традиция като *serif* [„засечка”, крайни завършеци на частите на буквите] или *counter* [„просвет”, „празни заградени пространства”], могат да бъдат само спомагателни за нашето разбиране на буквените форми в арабския, но не могат произволно и напълно да бъдат налагани върху толкова отдалечена формално писмена традиция. Могат да бъдат приведени и други примери като българските „греди”, „заграденост”, „апертури”. Налага се първо адекватно предаване на отделните части на български език, а после и консистентно отстояване на превода на най-често срещаните понятия.

Отново във връзка с горното съображение, отсъстват точни български съответствия, припокриващи се изцяло със значенията на термините от арабската калиграфска теория и практика. Като че ли най-прекият, показателен пример е арабското *ḫaṭṭ*, познато на академичната и преводаческа общност със значението на „калиграфия”. Този възглед обаче не устоява при поглед към контекстуалната употреба на *ḫaṭṭ* при ал-Калкашанди, според която можем да отграничим поне пет семантични полета, в които той се реализира, съответно и пет негови български съответствия: „линия”, използвано в описанията на отделни буквени компоненти, общото значение на „писменост”, по-конкретното на „калиграфия”, специфичното на калиграфски „шрифт”, и най-сетне – индивидуален вариант на писменост, сиреч „почерк”. Сходна ситуация наблюдаваме и с арабското *qalam*, в първичното значение на „тръстикovo перо”, „калем”, т.е. основния инструмент на калиграфията, но и появяващо се в значение на „шрифт” и „почерк”; или познатото *kitāb* – веднъж „книга”, после „[Свещено] Писание”, а най-сетне и „писменост”.

И на последно място: трудности, свързани с това, че ал-Калкашанди позиционира изложението си – поне тази част, която не се занимава с общите религиозни и исторически измерения на калиграфията – в пряко отношение с практиката. Това обвързва с нея разбирането на текста и по необходимост поставя пред

¹⁴ Вж. напр. Недков, Борис. *Османотурска палеография и дипломатика*, Наука и изкуство, София, 1966, с. 97, където се употребява терминология като „замах”, „по-благородни форми”, „колелце”, „дъгичка”, „чертички”, „различни завъртулки” и т.н.

преводача задачата задочно да се постави в позицията на калиграф или да познава отблизо особеностите на занаята.

Използваната в текста фонематична транскрипция на термини от арабски език е според следната схема, като начална *хамза* винаги се изпуска:

ا	А	خ	Х	ش	Ш	غ	Г	ن	Н
ب	Б	د	Д	ص	С	ف	Ф	ه	Х
ت	Т	ذ	З	ض	Д	ق	Қ	و	У, У, Ў
ث	С	ر	Р	ط	Т	ك	К	ي	И, И, Й
ج	ДЖ	ز	З	ظ	З	ل	Л	ء	'
ح	Х	س	С	ع	'	م	М		

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЗВОРИ НА АРАБСКИ ЕЗИК

- Аз-Зифтауи, Мухаммад ибн Ахмад Шамс ад-Дин. „Минхадж ал-исба фи ма'рифа ал-хутут ѓа-алат ал-китаба”, ал-Маурид, бр. 4, 1986, с. 185–248.
- Ал-Асари, Зайн ад-Дин Ша'бан ибн Мухаммад ибн Дауд. „Ал-'инайа р-раббанийа фи т-тарйқа ша-ба'анийа”, *Ал-Маурид*, бр. 2, 1979, с. 221–284.
- Ал-Калкашанди, Абу л-Аббас Ахмад. *Субх ал-А'ша*, Дар ал-кутуб ал-хидйуийа, Кайро, 1914–1922, т. 1–3.
- Ас-Сули, Мухаммад ибн Яхя. *Адаб ал-куттāб*, Дар ал-Бāз ли-т-тибā'а ѓа-н-нашр, Бейрут, 1941.
- Ат-Таухиди, Абу Хаян. *Рисāла фи 'илм ал-китаба*, Ал-ма'хад ал-фаранси би-Димашқ, Дамаск, 1951.
- Ат-Тиби, Мухаммад ибн Хасан. *Джāми' махāсин китаба ал-куттāб (The Kinds of Arabic Calligraphy According to the Method of Ibn al-Bawwab)*, Дар ал-Китаб ал-Джадид, Бейрут, 1962.
- Ибн ан-Надим. *Ал-Фихрист*, Verlag von F.C.W.Vogel, Leipzig, 1872.
- Ибн ас-Са'иг. *Тухфат 'ули ал-'албāб фи-синā'а ал-хатт ѓа-л-китаб*, Дар Бӯ Салама, Тунис, 1967
- Ибн Бадис, Ал-Му'изз. *'Умда ал-куттāб ѓа-удда зауи л-албāб*, Маджма' ал-бухус ал-исламийа, Машхад–Техеран, 1988 [1409 по хиджра].
- Ибн Кутайба. *Рисāла ал-хатт ѓа-л-қалам*, Куллийат ал-адāб, Джāми'а Багдад, Багдад, 1988.
- Наджи, Хиял. *Ибн Муқла: хаттāт ѓа-адйб ѓа-инсāн ма'а тахқйқ рисāлатихи фи л-хатт ѓа-л-қалам*, Дар аш-шу'ун ас-сақāфийа ал-'амма, Багдад, 1991.
- Расā'ил ихуāн ас-сафā'*, Ма'ба'а нухба ал-ахбар, Бомбай, 1887, т. 1.

ИЗСЛЕДВАНИЯ И ИЗТОЧНИЦИ НА ЕВРОПЕЙСКИ ЕЗИЦИ

- Недков, Борис. *Османотурска палеография и дипломатика*, Наука и изкуство, София, 1966.
- Превод на Свещения Коран*, превел от арабския оригинал Цветан Теофанов, Благотворителна фондация „Тайба”, София, второ преработено и допълнено издание, 1999
- Шиников, Атанас. *Арабската калиграфия като декоративно изкуство: художествени норми, орнаментална функция и религиозна знаковост на шрифта сулус* [Магистърска теза], Катедра „Арабистика и семитология”, ФКНФ, СУ „Св. Климент Охридски”, 2006.
- Bosworth, Clifford E. “Al-Ḳalqashandī”, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J.Brill. Leiden, 1997, vol. 4, pp. 509–511.
- Farmer, Henry G. “An Early Arabic Treatise on Calligraphy”, *Glasgow University Oriental Society Transactions*, vol. 10, 1940–1941, pp. 21–26.
- Gacek, Adam. “Al-Nuwayrī's Classification of Arabic Scripts”, *Manuscripts of the Middle East*, Ter Lugt Press, Leiden, vol. 2, 1987, pp. 126–130.
- Gacek, Adam. *The Arabic Manuscript Tradition. Glossary of Technical Terms and Bibliography*, Brill, Leiden–Köln–Boston, 2001.
- Ibn Khaldun. *The Muqaddimah: An Introduction to History*, [transl. by Franz Rosenthal], Princeton University Press, Bollingen Series, 1958.
- Levey, Martin. “Mediaeval Arabic Bookmaking and Its Relation to Early Chemistry and Pharmacology”, *Transactions of the American Philosophical Society*, 1962.
- MacEoin, Denis. “Maṣṣriḳ”, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J.Brill, Leiden, 1991.
- Marchand, Valère-Marie, *Les Ouvriers du Signe – Calligraphie en culture musulmane*, ACR Edition Internationale, Courbevoie, Paris, 2002.
- Rice, David S. *The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript*, Dublin, Emery Walker, 1955.
- Rosenthal, Franz. “Abū Ḥaiyān al-Tawḥīdī on Penmanship”, *Ars Islamica*, vol. 13 (1948), pp. 1–30.
- Rosenthal, Franz. “Significant Uses of Arabic Writing”, *Ars Orientalis*, vol. 4 (1961), pp. 15–23.
- Schimmel, Annemarie. *Calligraphy and Islamic Culture*, New York University press, New York & London, 1984.
- Weil, G. [Colin, G.S.]. “Abjad”, *The Encyclopaedia of Islam*, E. J. Brill, Leiden, vol. 1, pp. 97–98.
- Yver, G. “Al-Maghrib”, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J.Brill, Leiden, 1986, vol. 5, pp. 1183–1184.